

**MEDRESE KÖKENLİ İMAMLAR İLE İLAHİYAT FAKÜLTESİ
MEZUNU İMAMLARIN DİNİ VE DİNDE ÇOĞULCULUK
ANLAYIŞLARININ KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZİ: DİYARBAKIR
ÖRNEĞİ***

Abdussamet KAYA**

Öz

Küreselleşen dünyada dini çoğulculuk önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir. Dinler arası ilişkiler ve farklı din yorumlarına yaklaşım konusunda dini otoritelerin tutumu büyük önem taşır. Bu araştırmada, medrese kökenli imamların dini ve dinde çoğulculuk anlayışları molla, ilahiyat fakültesi mezunu imamların dini ve dinde çoğulculuk anlayışı ise hoca ideal tipleri üzerinden, Diyarbakır medreseleri ve Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bağlamında araştırılmıştır. Nitel bir yöntemle yapılan bu araştırmada ulaşılan en temel sonuç, mollalar ve hocaların, dini ve dinde çoğulculuk konusunda dışlayıcı bir anlayışa sahip oldukları olmuştur. Mollalar ve hocalarda, dinler arasında sadece İslam'ın, mezhepler arasında ise Ehl-i Sünnet'in dini hakikati temsil ettiği düşüncesi yaygındır. Misyonerlik faaliyetleri konusunda ise mollalar, hocalara göre daha dışlayıcı anlayışlara sahiptirler. Buna karşın hem mollalar hem de hocalar, küresel problemler konusunda farklı din mensuplarının diyalog ve işbirliğine olumlu yaklaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Medrese, İlahiyat Fakültesi, Molla, Hoca, Dinî Çoğulculuk, Dinde Çoğulculuk.

**A COMPARATIVE ANALYSIS OF UNDERSTANDINGS OF RELIGIOUS
PRULARISM AND THE PRULARISM IN THE RELIGION OF IMAMS
WHO TRAINED IN FACULTY OF THEOLOGY AND MADRASAH:
DIYARBAKIR PROVINCE SAMPLE**

Abstract

In the globalizing world, religious pluralism has become an important topic of debate. The approaches of religious authorities to interreligious relations and different interpretations of religion are of great importance in terms of their effects on the religious and socio-cultural life of society. In this study, the understanding

Makale Gönderim Tarihi: 06.08.2018, Kabul Tarihi: 19.12.2018

Doi: 10.26791/sarkiat.451122

* Bu makale, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yapılan, "Medrese Kökenli İmamlar ile İlahiyat Fakültesi Mezunu İmamların Din Anlayışlarının Karşılaştırmalı Analizi (Diyarbakır Örneği)" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Öğr. Gör. Dr. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, abduamet.kaya@dicle.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1277-2713

of religious pluralism and the pluralism in the religion have been researched by two ideal type that one of them who graduated from madrasah as called mullah, and another is who graduated from official theology faculties as called hodja. The scope or universe of the research was limited with the official imams in Diyarbakır. The most important result that raised from this research, which was conducted by a qualitative method, has been that mullahs and hodjas had an exclusionary understanding of religious pluralism and pluralism in religion. In mullahs and hodjas, that's thought is common that only Islam among religions and Ahl al-Sunnah among the sects represents religious truth. The mullahs have more exclusivist understanding than hodjas about missionary activities. In spite of this, both mullahs and hodjas have approached positively towards the dialogue and cooperation of different religions about global problems. Alongside the main resources of religion, the social and cultural conditions also have been determinative on the mullah's and hodjas' understanding of religious pluralism and pluralism in the religion.

Keywords: Madrasah, Faculty of Theology, Mullah, Hodja, Religious prularism, Pluralism in religion.

GİRİŞ

Modern toplumların en önemli özelliklerinden biri, ekonomik, siyasi ve kültürel alanlarda olduğu kadar dini alanda da çoğulcu bir karakter taşımalarıdır.¹ Zira küreselleşen dünya, dinsel ve kültürel izolasyonu artık mümkün kılmamaktadır. Ayrıca postmodern anlayış ve pratiklerle birlikte bir dinin diğer dinler üzerindeki hegemonyası da geçerliliğini yitirmiştir.² Bu olguların sağladığı dini ve kültürel çoğulculuk, kimilerince bir şans ve barış içinde yaşamının bir fırsatı olarak görülürken, kimileri de çoğulcu anlayışları dini ve kültürel kimlikler açısından, mücadele edilmesi gereken bir tehdit unsuru olarak değerlendirmektedir. Bu durum dinler ve din mensupları arasındaki ilişkilerin yeni bir tarihsel evreye geçişini ifade etmektedir. Söz konusu yeni atmosferde temel tartışma ve gerilim konusu farklı dinlerin bir arada nasıl yaşatılacağı meselesidir. Bu meseleye taraf olanlarca, dinlerin ve din mensuplarının birbirleri ile ve hatta inançsızlarla³ bir arada barış içinde yaşayabilmeleri için çeşitli tespit ve öneriler öne sürülmektedir.⁴

Dinlerin mütedeyyin mensuplarının inanç, tutum ve pratikleri bağlamında öteki din ve mensuplarıyla ilişki biçimlerini temelde belirleyen şey; dinin inanç sistemi, kutsal metinleri ve bu metinleri belli bir kültürel vasatta yorumlama misyonunu yüklenmiş dini otoriteler olmaktadır. Dolayısıyla çoğul dini ortamlarda, din mensuplarının birbiriyle düşünsel ve maddi boyutlardaki münasebetlerinin

¹ Mustafa Köylü, “Dini Çoğulculuk ve Din Eğitimi”, *Din Eğitiminde Çağdaş Konular*, Ed. Mustafa Köylü, 2. bs., Dem Yayınları, İstanbul 2014, s. 46-80.

² Mahmut Aydın, “Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk”, *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005, s. 15-49.

³ William Sims Bainbridge, “Ateizm”, *Din Sosyolojisi: Yaşadığımız Dünya*, çev. Ömer Bozkurt, İmge Yayınevi, Ankara 2012, s. 35-60.

⁴ Bu konuda uç bir örnek olarak Britanya’da dinler ötesi bir din kurma çabaları için bk. Roland Robertson, “Küreselleşme, Teokratikleşme ve Siyasallaşmış Sivil Din”, *Din Sosyolojisi: Yaşadığımız Dünya*, çev. Yakup Coştu, İmge Yayınevi, Ankara 2012, s. 233-273.

keyfiyeti üzerinde etkili olan aktörlerin dini ve dinde çoğulculuk anlayışlarının bilimsel olarak araştırılmasının önemini teslim etmek gerekir.

Bu çalışmada dini formasyonlarını çoğunlukla geleneksel dini eğitim kurumu olan medresede edinmiş ve genellikle geleneksel din anlayışının temsilcileri olarak düşünülen dini otoriteler olarak mollalar ile modern seküler yüksek dini öğretim kurumu olan ilahiyat fakültesinde eğitim görmüş ve üniversite ortamında universal değerleri az çok içselleştirmiş olmaları beklenen hocaların dini ve dinde çoğulculuk anlayışları karşılaştırılmıştır.

Yöntem

Bu çalışmanın konusu, nitel bir araştırma yöntemi ve fenomenolojik (olgubilimsel) bir araştırma deseni kullanılarak araştırılmıştır. Zira araştırmanın konusu, araştırılan aktörler açısından bir zihniyet çözümlemesini gerektirmektedir. Bu da en işlevsel haliyle ancak derinlemesine gözlem ve görüşmelerle elde edilecek verilerle mümkün olabilir. Araştırmanın veri setinin ana gövdesi, 2014 ve sonrasında yaklaşık kırk molla ve hocayla yapılan görüşmelerle üretilmiştir. Geniş bir düşünsel yelpazenin kapsanması amacıyla örneklem, mümkün olduğunca farklı dini görüşlere sahip görüşmecilerden seçilmiştir. Kısa bir süreliğine de olsa örgün dini eğitim kurumlarında okuyan mollalar örnekleme dâhil edilmediğinden, mollaların yaş ortalaması, hocalardan daha yüksektir.

Araştırmada, dini ve dinde çoğulculuk anlayışlarının karşılaştırılması bağlamında molla ve hoca, birer ideal tip olarak alınmışlardır. Molla, yaklaşık 8-10 yıl medrese eğitimi aldıktan sonra icazet alıp, her türlü dini ritüel ve merasimi idare etme ve kendi adına medrese açma salahiyeti elde eden geleneksel dini otoritedir. Hoca ise, resmi yüksek din eğitimi kurumu olan ilahiyat fakültesinden mezun olup diyanet işleri başkanlığı bünyesinde imamlık görevi icra eden kimseleri ifade etmektedir.

Toplumsal gerçeklikler şuurlu aktörler tarafından oluşturulduğundan doğal olaylardan çok daha karmaşıktırlar. Yapılandırılmış gerçeklikler olarak toplumsal olgular yalnızca bireyin aklında değil, bireysel algıların dil ve daha geniş bir toplumun düşünceleri ile karşılıklı alışveriş içinde olduğu sosyal yapıların içinde var olurlar. Bir düşüncenin çözümlenmesinde asıl olan araştırmacının zihni değil, o düşüncenin sahibinin bakış açısıdır.⁵ Bu durumda sosyal bilimcinin rolü başkalarının sosyal olguları, kendilerini, diğerlerinin davranışlarını ve niyetlerini nasıl yorumladıklarını anlamak⁶ olmalıdır.

Karmaşık sosyal bir olguyu anlama ve yorumlama çabası, ihtiyaç duyulan verileri kavrayan sistematik bir yöntemi zorunlu kılar. Sosyal dünyayı anlamak, bireylerin ona yüklediği anlamlar sistemini anlamakla mümkündür.⁷ Sosyal eylemin aktörleri olan insanların, yine sosyal ortamda oluşan ve sürekli değişen, dünyaya ilişkin algılarını anlama ve yorumlama konusundaki bir araştırma çabası, sosyal bağlamı içerisinde o insanlarla çok yönlü bir etkileşimi gerekli kılan ve sosyal

⁵ İsmail Hakkı İzmirli, *İslam Felsefesi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 32.

⁶ Corrine Glesne, *Nitel Araştırmaya Giriş*, Çeviri editörü: Ali Ersoy, Pelin Yalçınoğlu, Anı Yayıncılık, Ankara 2012, s.11.

⁷ Belkıs Kümbetoğlu, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, 3. bs., Bağlam Yayınları İstanbul 2012, s. 28.

olguyu ağırlıklı olarak, bu etkileşim sonucu katılımcıların bakış açısıyla anlamayı ve yorumlamayı temin eden nitel bir araştırma yöntemi ile anlamlı sonuçlar üretebilir. Başka bir ifade ile nitel araştırmanın veri seti, çoğunlukla insanların söz ve davranışlarına dayandığından, araştırmacının, katılımcıların dil ve davranışlarını yakalamasına imkân veren katılımlı gözlem ve derinlemesine görüşmeler gibi metotların kullanılmasını gerekli kılar.⁸

Niteliksel araştırmalarda, gerek evrenin niceliksel araştırmalardan farklı algılanışı, gerekse küçük gruplarla derinlemesine görüşmeler söz konusu olduğundan, rastlantısal olmayan örneklem seçimi uygun görülmektedir. Bu tür araştırmalar, araştırma evrenini, sosyal gerçekliği genellemelere varmak amacı ile incelemeye dayandırdığından, araştırmacı, temsil edici bir örneklemden ziyade nitelikli veri elde edebileceği örneklerle çalışır.⁹ Bu araştırmada örneklem, amaçsal ve kartopu örneklem biçimleri esas alınarak belirlenmiştir. Mollalarda örneklem seçiminde, halen müderrislik yapanlara öncelik verilmiştir. Hocalardan seçilen örneklem ise hem örgün eğitim hem de İLİTAM ilahiyat programı mezunlarından oluşturulmuştur. Az da olsa medrese eğitimi görmüş hocalar veya imam hatip ya da ilahiyat eğitimi almış mollalar örneklem dışında tutulmuştur.

Katılımcılar arasında sosyo-ekonomik bakımdan derin farklılaşmalar yoktur. Genel olarak orta düzeyde bir gelire sahip olan katılımcılar arasında gecekondu mahallelerinde oturan kimse bulunmamaktadır. Tamamı kırsal doğumlu olan mollaların büyük çoğunluğunun giyim konusundaki tercihi geleneksel kıyafetler olan şalvar, sarık veya takkedir. Bunlardan biri sürekli olarak beyaz entari giymekte, iki molla ise müderrisin ilmi vakarının göstergesi olarak, medresede ders verirken, omuzlarına cübbe atmaktadırlar. Mollalardan farklı olarak modern kıyafetleri giyen hocaların, iki tanesinin İç Anadolu, diğerlerinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi doğumlu olduğu ve geleneksel aile yapısına sahip, orta ve alt toplumsal tabakalara mensup oldukları anlaşılmıştır.

Katılımcılar ile görüşmelerde öncelikle katılımcı, araştırmanın amacı ve etik kuralları hakkında bilgilendirilmiştir. Daha sonra katılımcılara, araştırılan konuya odaklı olarak hazırlanmış görüşme formunda belli bir sıraya konmuş, yapılandırılmış açık uçlu sorular ve bu soruların açılımları olan sonda sorular sorulmuştur. Özellikle yanlış anlaşılmaya müsait ifadelerden sonra araştırmacı, konuşulanları kendi ifadeleri ile toparlayıp, anlatılanların doğru anlaşılıp anlaşılmadığını katılımcıya teyit ettirmiştir. Katılımcının konu hakkında daha fazla konuşurulması için, “bazıları şöyle diyorlar” şeklinde tanımlayıcı örnekler verilmiş ancak katılımcının yönlendirilmemesine özen gösterilmiştir. Görüşmeler ses kayıt cihazına kaydedilmiş, daha sonra bilgisayar ortamına aktararak kodlanmıştır.

Araştırmacı, sağlıklı veriler elde etmek amacıyla, sosyal ilişkiye ve fikri paylaşımına açık katılımcıların da fırsat vermesiyle görüşme ve gözlemleri uzun bir zamana yaymış, bu sayede araştırmacı ile katılımcılar arasındaki güven ilişkisi pekişmiştir. Ayrıca araştırmacı, tamamı medrese kökenli olan katılımcılarla birlikte taziye, ev veya kurum ziyaretlerine katılmış, buralarda yapılan sohbetleri ve tartışmaları izlemiştir. Bu süreçte araştırmacı, katılımcıların sözel olmayan

⁸ Pamela Maykut - Richard Morehouse, *Beginning Qualitative Research A Philosophic and Practical Guide*, Taylor & Francis e-Library, (b.y.), 2005, s. 42.

⁹ Kümbetoğlu, a.g.e., s. 96-97.

davranışlarını gözlemiş, bazı davranışların anlamı ve içeriği hakkında katılımcılara sorular sorarak, bu davranışları, katılımcıların sözel davranışları ile ilişkisi ekseninde çözümlenmeye çalışmıştır.

Verilerin, nitel bir araştırmada bulunması gereken geçerlilik ve güvenilirlik kriterlerini karşılayacak düzeyde analiz edilmesi amacıyla; verilerin merkezi kavram ve temaları tespit edilmiş ve analizler bunlar etrafında yapılmıştır. Çok uçlarda kalan düşünce ve kavramlar, ağırlıkları ölçüsünde değerlendirilmiş, olumlu veya olumsuz yargılar aynı ilgiyle ele alınmış, yorumlarda tek bir yönde seçici olmaktan kaçınılmıştır.

Verilerin kavramsallaştırılması ve araştırma problemini yansıtan temaların betimsel açıklaması için, verilerde karşılaştırmalar yapılmış, birbirine benzer ve karşıt noktalar belirlenerek, verilerin sistematik bir içerik analizi yapılmıştır. Katılımcıların ifadelerinden sıklıkla doğrudan alıntılar yapılarak elde edilen bulgular açıklanıp yorumlanmıştır. Analiz sürecinde veriler betimlenmiş, birbirine benzeyen veriler, belirli temalar ve kavramlar çerçevesinde bir araya getirilmiş, temalar arası ilişkilerin tartışılması ile analizler yapılmıştır.

Verilerin, bütünlüklü bağlamından tecrit edilerek kendi işlevsellikleri içinde anlaşılmasına çalışılmasının sorunlu olması¹⁰ ve bir veri bütünü, onu oluşturan parçaların toplamından daha fazla anlam ifade ettiği prensibi¹¹ gereği, verilerin bütüncül bir yaklaşımla analiz edilmesine özen gösterilmiştir. Ayrıca verilerin anlaşılması ve yorumlanmasında tarihi boyut göz ardı edilmemiştir. Yorumlayıcı bir okuma ile, verilerin sunduğu anlam ve oluşan söylemler ve bu söylemlerin gelişme süreci, dayandıkları tarihsel yaklaşımlar ile güncel pratiklere yansıma biçimleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Araştırmada aktarılabirliklik veya güven duyulabilirliğin/inandırıcılığın artırılması için yaklaşık üç yıl devam eden gözlem ve uzun süreli etkileşimle, medrese kültürü daha derinlikli olarak anlaşılmasına çalışılmıştır. Esasen araştırmacının, yaklaşık yirmi beş yıldır araştırma sahasında yaşıyor olması, bölgenin sosyal ve kültürel hayatına aşina olması, cemaat ve cemiyet tipi sosyal ilişki biçimlerini bizzat tecrübe etmesinin, araştırma sahasında veri üretiminde ve verilerin yorumlanması noktasında önemli katkıları olmuştur.

NiteBu çalışmanın kapsamı Diyarbakir ili ile sınırlıdır. Nitel araştırmaların sonuçları, katı kurallar ve ilkeler şeklinde bağımsız genellemelere elverişli değildir. Ancak benzer araştırma teknikleri kullanılarak yapılan ve benzer sosyal bağlamları kesit alan diğer çalışmalara nispeten transfer edilebilirler. Dolayısıyla bu araştırmada, özel ve sınırlı bir çalışma ile ulaşılan sonuçları genellemek yerine, derinlemesine incelenen konuların, geneli anlama ve yorumlamaya katkıda bulunması amaçlanmıştır.

Bu çalışmada, mollalar ve hocaların dini ve dinde çoğulculuk anlayışları; dinler arasında, hakikat değeri açısından fark gözetmeyen dini veya metafizik çoğulculuk ile, İslam dininde mutlak hakikat kabul edilen vahyin, insanlar tarafından farklı biçimlerde anlaşılması ile ortaya çıkan dinde çoğulculuk ve

¹⁰Philipp Mayring, *Nitel Sosyal Araştırmaya Giriş*, Çev: Adnan Gümüş, M. Sezai Durgun, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2011, s. 38.

¹¹Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 8. bs., Seçkin Yayınları, Ankara 2011, s. 44.

dinler veya din mensupları arasında diyalog ve misyonerlik faaliyetlerine bakışları bağlamında, betimsel bir analiz kapsamında karşılaştırılmıştır.

Bulgular ve Analiz

1. Dini Çoğulculuk Anlayışı

Küreselleşme süreci ile oluşan konjonktürün kazandırdığı ivme ile dini çoğulculuk, dini çeşitlilik konusunda popüler bir yaklaşım haline gelmiştir.¹² Dinî çoğulculuk,¹³ bütün dinleri, bilhassa yaşayan büyük dinleri, Tanrı'ya/Mutlak Hakikat'e veya kurtuluşa eşit seviyede ulaştıran yollar olarak kabul eden ve dinler arasında değer bakımından bir ayrımı reddeden felsefi bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım, teist veya teist olmayan dinlerdeki çeşitli hakikat anlayışlarını bir üst hakikat düzleminde birleştirmeyi amaçlamakta,¹⁴ dolayısıyla her bir dinin mutlak doğruluk iddialarını izafelemektedir.¹⁵

Genel olarak dini çeşitlilik atmosferinde, dinlerin birbirine bakışı konusunda üç çeşit tavırdan bahsedilebilir. Bunlar; hakikatin tek bir din tarafından temsil edildiği ve kurtuluşun ancak bu din aracılığıyla mümkün olduğu düşüncesine dayanan *dışlayıcılık*, hakikati en üst düzeyde temsil eden bir din bulunmakla birlikte, diğer dinlerin de, eksik de olsa hakikati içerdiği inancını içeren *kapsayıcılık* ve dinler arasında her hangi bir ayırım yapmadan bütün dinlerin kaynak, doğruluk, ahlaki ilke ve hidayet kapasiteleri açısından eşit oldukları kabulüne dayanan *dini çoğulculuktur*.¹⁶

Dinlerin esas itibarıyla bir hakikat tekelciliği iddiasında oldukları söylenebilir.¹⁷ Bu bağlamda İslam dininin de muhtelif dinler karşısındaki genel tutumu, 'dışlayıcılık' veya sınırları belirlenmiş bir 'kapsayıcılık'tır. İslam inancına göre diğer ilahi kaynaklı dinler asli hüviyetlerini koruyamadıkları için Allah, Hz. Muhammed'i son peygamber olarak göndermiş, böylece diğer dinlerin kurtarıcılık hükmü kalmamıştır. Kapsayıcılık boyutuyla değerlendirildiğinde ise, İslam'ın kapsamı biraz daha genişletilmekle birlikte, yine de nihai olarak Hz. Muhammed'in nübüvvetine iman, kurtuluş için şart koşulmaktadır.¹⁸

¹²Gary D Bouma - Rod Ling, "Dini Çeşitlilik", çev. Esra Ay, *Din Sosyolojisi - Yaşadığımız Dünya*-Der. Peter B. Clarke, çeviri ed: İhsan Çapçioğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2012, s. 317-339; Peter L. Berger, "Dini ve Toplumsal Kurumların Değişimi", *Din ve Modernlik, Toplum Bilim Yazıları I*, Der: Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s. 121-174; İlhami Güler, 'din'e Yeni Yaklaşımlar, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011, s. 135-136.

¹³Dini çoğulculuk ile, doğruluk derecelerini tartışmaya açmaksızın, daha çok demokratik anlayış ve uygulamalarla, çeşitli dinlerin kendilerini serbestçe ifade etmelerine imkân tanımak anlamındaki 'kültürel çoğulculuk' arasındaki farkı gözetmek gerekmektedir. Bk. Recep Kılıç, "Küreselleşme ve Din Üzerine", *Din-Kültür ve Çağdaşlık*, TDV Yayınları, Ankara 2007, s. 53-62.

¹⁴Veli Öztürk, "Kur'an ve Dini Çoğulculuk Üzerine Bazı Düşünceler", *Din-Kültür ve Çağdaşlık*, TDV Yayınları, Ankara 2007, s. 212-226.

¹⁵Mahmut Aydın, "Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk", *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005, s. 15-49.; Kazım Arıcan, "Felsefi ve Teolojik Bir Problem Olarak Dini Çeşitlilik", *CÜİFD*, C. XV, S. 1, s.71-98.

¹⁶Arıcan, a.g.m., s.71-98; Kılıç, Recep, (2007), "Küreselleşme ve Din Üzerine", *Din-Kültür ve Çağdaşlık*, Ankara: TDV Yayınları, s. 53-62; Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi*, 2. bs., Sentez Yayınları, İstanbul 2012, s. 232-233.

¹⁷Vejdi Bilgin, *İbadet, Şekilsel, Sembolik ve Toplumsal*, Emin Yayınları, Bursa 2011, s. 101.

¹⁸Recep Kılıç, "Küreselleşmenin Değer Boyutu Üzerine", *Dini Araştırmalar*, C. 6, S. 17, s. 11-22.

İslam düşüncesinde, Mevlana gibi mutasavvıflar, dini çeşitlilik konusunda dışlayıcı anlayışı aşan düşüncelere sahip olmuşlardır. Rene Guenon ve günümüzde Seyyid Hüseyin Nasr gibi gelenekselci ekol temsilcileri de bütün dinleri, mutlak ilahi hakikatin farklı dil, düşünce ve kültür tarzlarındaki tezahür biçimleri olarak değerlendirmekle,¹⁹ “öteki”ne bakışı daraltan klasik İslam yorumları²⁰ dışında, dini çoğulculuğa dayalı bir anlayışı benimsemişlerdir. Sosyolojik bir gerçeklik olarak bakıldığında ise bir medeniyet dini olarak İslam’ın, tarihte karşılaştığı farklı birçok dinin bağlılarına yönelik tutumlarını, genel olarak siyasi ve iktisadi şartların belirlediği söylenebilir.²¹

Kur’an’da ötekine bakış konusundaki normlar konjonktürel olarak belirlenmiştir.²² Kur’an’ın bazı ayetlerindeki çoğulcu anlayışa yorumlanabilecek ifadeler²³ bazı İslam düşünürlerini; “Allah’a ve ahirete inanan ve salih amel işleyen herkesin ahirette kurtuluşa ereceği” düşüncesine sevk etmiştir.²⁴ Buna karşın İslam tarihinde Müslümanların gayrı Müslimlere bakışı ekseriyetle; “*Allah katında din ancak İslam’dır*” temel kabulü çerçevesinde şekillenmiştir. Dolayısıyla İslami öğretilerde diğer din ve kültür gruplarına yaklaşımda, dinlerin eşdeğerliliğini kabul etmeyen, bir grubun kesin hegemonyasını öngören ve çoğulcu (eşit değil ama yan yana olmayı garanti eden) bir anlayışın egemen olduğunu söylemek mümkündür. Başka bir ifade ile İslam’da sadece “tahammül etme” anlamında tolerans fikrine yer veren bir anlayış vardır.²⁵ Tanzimat Fermanı ile zımmilere eşitlik statüsü verilmesi ise İslam hukuk tarihinde devrim niteliğinde bir gelişme sayılmıştır.²⁶

Modernleşme, sömürgecilik dönemleri ve küreselleşme süreci ve neo kolonyalist küresel siyasal ve ekonomik şartlar, İslam dünyasında dini çoğulculuk veya dinde mutlak hakikatçı yaklaşımların gelişmesinde etkili olmuşlardır. İslam dünyasında bir taraftan küreselleşme, bireyselleşme ve demokratik yönetim süreçlerine katılım eğilimleriyle dini çoğulculuk düşüncesi gittikçe popülerleşirken,²⁷ diğer

¹⁹Seyyid Hüseyin Nasr, *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*, çev. Şahabettin Yalçın, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 83; Oliver Leaman, “Ezeli Felsefe ve Problemleri”, çev. Şamil Öcal, *Modernizm ve Gelenekselcilik Arasında Din*, Ed. Şamil Öcal-Cevat Özyurt, Hece Yayınları, Ankara 2013, s. 51-63; Adnan Aslan, “Medeniyetler İttifakına Uzanan Yol: Geleneksel Ekol ve Dini Çoğulculuk”, *Modernizm ve Gelenekselcilik Arasında Din*, Ed. Şamil Öcal-Cevat Özyurt, Hece Yayınları, Ankara 2013, s. 153-172.

²⁰İslam düşüncesinde “öteki”ne bakış konusunda Kur’an’ın yaklaşımını literal okuyuşla daraltan yorumlar için bk. Mustafa Öztürk, *Kur’an’ı Kendi Tarihinde Okumak – Tefsirde Anakronizm Ret Yazıları*, 2. bs., Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2007, s. 128-178; M. Sait Şimşek, *Kur’an’ın Ana Konuları*, Beyan Yayınları, İstanbul 1999, s. 272-276.

²¹Jacques Waardenburg, “Ortaçağ Dönemi”, *Müslümanların Diğer Dinlere Bakışları*, çev. Fuat Aydın, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, s. 57-162; Taner Karaçam, “İslam ve Tolerans”, *1. İslam Düşüncesi Sempozyumu*, Beyan Yayınları, İstanbul 1995, s. 239-291.

²²Bu bağlamda dini çoğulculuk veya tekellilik için referans alınan Kur’an ayetlerinden bazıları için bk. 11/Hud:118, 12/Yusus: 99, 2/Bakara: 193.

²³Bk. 2/Bakara: 62 ve 5/Maide: 69.

²⁴Bk. Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, 9. bs., çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yayınları, Ankara: 2007, s. 241-242.

²⁵Karaçam, a.g.m., s. 239-291.

²⁶Ömer Çaha, “Türkiye’nin Siyasi Modernleşmesi”, *Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye*, Ensar Neşriyat İstanbul 2001, s. 265-294.

²⁷Ercan Yıldırım, “Paradigmayı Yenilemek, Değiştirmek ve Terk Etmek Sürecinde İslamcılığın Modernliği”, *Gelenek ve Modernlik Arasında İslamcılık*, Umran, İstanbul 2013, s.143-171;

tarafından Batı'nın, Müslümanlara yönelik, siyasi ve ekonomik sömürsünün sürdürülmesi amacıyla gerçekleştirilen askeri müdahaleler, İslam'ın radikal yorumlar eşliğinde bir kurtuluş ideolojisi olarak işlevselleştirilmesine ve farklı inanç ve kimliklere karşı ötekileştirici anlayışların gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Türkiye'de toplum, dini çoğulculuk konusunda teorik ve pratik düzeylerde farklı anlayış ve pratikleri benimsemektedir. Yapılan araştırmalarda, toplumda teorik olarak dindarlığın hoşgörüsü kaynağı olduğuna dair genel bir kanaat bulunmakla birlikte, pratik yaşantılarda dindarlık ile hoşgörüsünün ters bir ilişki içinde olduğu tespit edilmiştir.²⁸ Toplumda iyi, doğru ve güzel konusundaki dini anlayışlarda "tek doğru" hassasiyeti, dini hoşgörüsüzlüğü beslemekte ve bu durum katı laik düşüncelere sahip kimselerde de görülmektedir.²⁹

Bu araştırmada, dini çoğulculuk konusundaki yaklaşımlarının anlaşılması ve karşılaştırılması amacıyla mollalar ve hocalara; "*Bütün dinlerin temelde aynı hakikati içerdiği söyleniyor? Bu bağlamda, örneğin Yahudilik veya Hıristiyanlık mensuplarının ahiret hayatı konusunda neler söyleyebilirsiniz?*" şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Alınan cevapların oluşturduğu temalaşlama ekseninde bakıldığında, mollaların tamamının, hocaların ise tamamına yakınının dini çoğulculuk konusunda "dışlayıcı" bir anlayışı benimsedikleri anlaşılmaktadır.

Mollalar, bütün dinlerin nihai hakikati bir şekilde içerdikleri ve dolayısıyla insanları kurtuluşa ulaştıracakları düşüncesini şiddetle red etmektedirler. Onlara göre İslam'ın son din olarak gönderilmesi ile birlikte sadece beşeri dinler değil, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi ilahi kaynaklı dinlerin dahi kurtarıcı vasfı kalmamıştır. Hakikati mutlak olarak temsil eden din İslam'dır. Diğer dinlerin de hakikati içerdiklerini söylemek; "*Allah katında din ancak İslam'dır*",³⁰ "*Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, (bilsin ki o din) ondan kabul edilmeyecek ve o ahirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır*"³¹ veya "*Hak'tan sonra sadece sapıklık vardır. O hâlde, nasıl oluyor da (Hak'tan) döndürülüyorsunuz?*"³² gibi Kur'an ayetlerini inkâr etmek ve dolayısıyla dinden çıkmak demektir. Mollalardan B. Akat (49)'ın şu ifadeleri bu anlayıştaki mollaların konu ile düşüncelerini özetlemektedir;

"... Mesela semavi dinler, kendi zamanında adı ne olursa olsun hak bir dindir. Fakat onu nesheden bir peygamber gelince onun hükmü kalkar... Şu anda, bütün dinler haktır, aralarında bir farklılık yoktur düşüncesini biz küfür biliyoruz. Yani Müslüman birinin böyle bir şey söylemesi[ni], biz bunu küfür biliyoruz. İsterse Yahudi olsun veya Hıristiyan olsun, Ehl-i Kitap olsun veya diğer kâfirler olsun, bunlar ebediyen cehennemdeler. Bunda ümmetin icma'ı vardır. Sadece bazı fırkalar, -şu anda hangileridir hatırlamıyorum-, ehl-i bidat fırkaları, demişler bunlar ebediyen cehennemde kalmazlar... Fakat genel kanaat, Ehl-i Sünnetin

Mazharuddin Sıddıkî, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, çev. Murat Fırat, Göksel Korkmaz, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s. 129.

²⁸Ali Çarkoğlu – Ersin Kalaycıoğlu, *Türkiye'de Dindarlık: Uluslararası Bir Karşılaştırma*, <http://ipc.sabanciuniv.edu/wp-content/uploads/2013/01/Rapor-Kamu-dindarl%C4%B1k-1.pdf> s.42 (Erişim: 03.10.2018); Ali Çarkoğlu – Binnaz Toprak, *Türkiye'de Din Toplum ve Siyaset*, Tesev Yayınları İstanbul 2000, s. 120.

²⁹Bahattin Akşit ve diğ., *Türkiye'de Dindarlık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s.348, 351.

³⁰3/AI-i İmran: 19.

³¹3/AI-i İmran: 85.

³²10/Yunus: 32.

görüşü; isterse Yahudi olsun, Hıristiyan olsun, ehl-i cehennemdir. Kim de onları kâfir kabul etmezse, bizim kaynaklarımızda diyor onlar da kâfirdir.”

Dini çoğulculuk konusunda hocaların tamamına yakının düşünceleri de, (mollalar kadar sert ifadeler ile dile getirilmese de) mollalarınkine yakın temalar ortaya koymaktadır. Hocalar da dinler arenasında mutlak hakikat payesinin sadece İslam'a ait olduğunu ve kendilerine İslam davetinin ulaşmadığı kimselerin dışında kalan insanlardan, Allah'ın birliğine ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine inananların ahirette kurtuluşa eremeyeceklerini düşünmektedirler.

Modernist bir din anlayışına sahip olduğu anlaşılan bir hocaya göre ise her insanın Tanrı'ya ulaşma yolu ayrıdır. İslam dışındaki diğer dinlerin mensupları da, şayet kendi dinlerinde ahlaklı olarak yaşar, insanlığa faydalı olurlarsa Allah'ın katında saygın birer kul olabilirler. Deizm benzeri bir din anlayışını benimsemiş diğer bir hoca da insanın, ahlaklı olduğu takdirde herhangi bir dine mensup olmasa da kurtuluşa ereceğine inanmaktadır. Ona göre Tanrı, ahlaklı yaşamış ateistlerin bile çabalarını boşa harcamayacaktır.

Mollalar ve hocalardaki, hakikat tekeliği anlamına gelen bu yaklaşımı, mollalar daha radikal ifadelerle savunurken, hocalar ise nisbeten ılımlı bir üslup ile dile getirmektedirler. Her iki kesime göre, beşeri dinler uydurulmuş, ilahi dinler ise tahrife uğramış ve nihayet nesh edilmişlerdir. Dolayısıyla hakikati bütünüyle içeren ve insanları kurtuluşa götüren tek din İslam'dır. Şu halde gelenekselci ekolün *ezeli hikmet* veya çoğulcu din anlayışının, *dinlerin aşkın birliği* düşüncelerinin mollalar ve hocaların din anlayışlarında bir karşılığı bulunmamaktadır.³³ Mollalar ve hocaların dini çoğulculuğa kesin bir karşıtlık şeklinde ortaya çıkan tutumlarını, İslam hukukundaki, dini çoğulculuğu engelleyen hükümler ve özellikle Şafî mezhebinin, küfrü (barışçıl dahi olsa) savaş (cihad) sebebi sayan anlayışı³⁴ paralelinde değerlendirmek gerekir.

2. Dinde Çoğulculuk Anlayışı

Dinde çoğulculuk; Tanrı tarafından lâfzî vahiy ile bildirilen mutlak hakikatin, insanlar tarafından farklı anlaşılma biçimlerini ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır.³⁵ Dinde çoğulculuğu, dinin sınırları içindeki farklı yorum kulvarlarına işaret etmek üzere, mezhepsel çoğulculuk şeklinde kavramsallaştırmak da mümkündür.³⁶

Sosyolojik bir olgu olarak, dinin tarihte ve bir toplulukta yahut kültürde yer ediş biçimi, mezhepler, ekoller şeklinde olmuştur.³⁷ Bu temel gerçeklik İslam için de söz konusudur. İslam'ın çoğul tabiatı,³⁸ İslam düşünce tarihinde, dört ana bilgi

³³Buna karşın modernist yaklaşımları ile öne çıkan hocalardan ikisinin ise çoğulcu bir din anlayışını benimsedikleri anlaşılmaktadır.

³⁴Ferhat Koca, “Türkiye'nin Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde İslam Hukukunda Zihniyet Değişimi ve Yeni Perspektifler”, *Türkiye'nin Avrupa Birliğine Girişinin Din Boyutu Sempozyumu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 179-197; Öztürk, a.g.e., s. 158-159, 162.

³⁵Recep Kılıç, “Dini Çoğulculuk mu? Dinde Çoğulculuk mu?”, *Dini Araştırmalar*, C. 7, S. 19, s. 13-17.

³⁶Tatlıoğlu, Ahmet, “Mezhepsel Çoğulculuk ve Temelleri”, *FÜİFD*, C. 15, S. 1, s. 71-97.

³⁷Evkuran, Mehmet, “Siyasal Kültürümüzün Teolojik Kökenleri ve İktidar Tahayyülü”, *İslamiyat*, C. 8, S. 3, s. 27-50.

³⁸Bk. Tayfun Atay, *Din Hayattan Çıkar*, 2. bs, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 30.

paradigması çerçevesinde yüz civarında kelâm, yirmi civarında hukuk ve dört büyük felsefe okulunun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.³⁹

İslam'ın ana kaynaklarının, farklı okunma ve uygulanmayı peşinen serbest bırakmış ve “farklılıkları” tüm evrenin ve hayatın kanunlarından saymış olmalarının⁴⁰ da etkisiyle İslam düşüncesinin teşekkül devrinde, iman dairesinde kaldığı ve fikri hürriyetin ilkelerine riayet edildiği sürece⁴¹ her türlü düşünsel farklılık bir zenginlik ve dinin bir gereği olarak kabul edilmiştir. Ancak dini düşüncenin donması ve taassubun gelişmesi ile birlikte Ehl-i Sünnet dışındaki din anlayışları, heretik inançlar sayılarak mahkûm edilmiştir. Klasik Selefiye'nin “el-velâ ve'l-berâ” (mü'minleri dost edinmek ve diğerlerinden uzaklaşmak) prensibinin Ehl-i Sünnet-i Hassa dışında kalan din yorumlarının dışlanması⁴² ve söz konusu dönemde, özellikle *Fırka-i Nâciye* hadisinin düşünce hayatında bir kontrol aracı olarak işlevselleştirilmesi, fikri muhalefeti ve eleştiri kültürünü adeta felç etmiştir.⁴³ Söz konusu atmosferde oluşan mezhep taassubunun kurumsallaştırılması amacıyla kurulan medreseler de,⁴⁴ Ehl-i Sünnet dışındaki İslam yorumlarına, eğitim gelenekleri içinde yer vermemişlerdir.

Modern Türkiye'de de resmi devlet yapısı içinde veya toplumsal hayatta dinde çoğulcu anlayışların yaygın bir varlığından söz etmek zordur. Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla sunulan din hizmetlerinde veya ilahiyat fakülteleri ve İmam Hatip Liseleri dâhil tüm eğitim kademelerinde, İslam'ın mezhepsel yorumlarından Hanefiliğin esas alınması, Şafîlik, Caferilik ve Alevilik gibi farklı din yorumlarının göz ardı edildiğini göstermektedir. Öte yandan bazı araştırmalar, özellikle Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Sünnîlik ile Caferilik⁴⁵ ya da Şafîlik ile Hanefilik arasında mezhep taassubuna dayalı ilişki biçimlerinin⁴⁶ varlığını da göstermektedir.

Dinde çoğulculuk konusunda mollalar ve hocalara; “İslam düşüncesinde inanç ve ibadet konularındaki farklı anlayışlar birer zenginlik midir? Bu bağlamda

³⁹Jean-Paul Charney, *İslam Kültürü ve Toplumsal Ekonomik Değişim*, çev. Adnan Bülent Baloğlu, Osman Bilen, TDV Yayınları, Ankara 1997, s. 11; Mehmet S. Aydın, “İslami Rasyonellik Üzerine Bazı Düşünceler”, *Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı 2*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1997, s. 108-115.

⁴⁰Mehmet Akif Ak, “Bir Modernleşme Projesi Olarak ‘İslamcılık’, *Gelenek ve Modernlik Arasında İslamcılık*, Umran, İstanbul 2013, s. 173-187.

⁴¹İslam'da fikir hürriyetinin ilkeleri; a-Hüs-ü niyet, b-Erdemlilik c-İnançlara riayet d-Ahlak ölçülerine riayet olarak kabul edilmiştir. Bk. Abdulkerim Zeydan, *İslam Hukukunda Ferd ve Cemiyet- İslam Anayasa Hukuku-*, çev. Aksoy Öncel, Nizam Yayınevi, İstanbul (t.y.), s. 66.

⁴²Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015, s. 56

⁴³Mahmut Kaya, “Osmanlı Medreselerinde Felsefe-Kelam Münasebetleri”, *İslam Düşüncesinde Yeni Arayışlar II*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002, s. 160-172.

⁴⁴Cağfer Karadaş, “Nizamiye Medreseleri ve Gazzâli”, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*, M. Ş. Ü. Yayınları, Muş 2013, C. 1, s. 545-555; Şakir Gözütok, “Medreselerin Ortaya Çıkışı ve İlk Medreseler”, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*, M. Ş. Ü. Yayınları, Muş 2013, s. 199-216; Veli Sırım, “Selçuklular ve Osmanlı Döneminde Medreselerin Mali Kaynakları”, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*, C. 1, M. Ş. Ü. Yayınları, Muş 2013, s. 557-572; Mehmet Dalkılıç, “Medreselerin Ortaya Çıkmasına Zemin Hazırlayan Tarihsel Süreç”, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*, C. 1, M. Ş. Ü. Yayınları, Muş 2013, s. 233-246.

⁴⁵Kıyasettin Koçoğlu, “Mezhepsel Çoğulculuğu Yaşadığı Ortamlarda Dini Hayatta Karşılaşılan Problemler ve Vaizlik -İğdir Örneği-”, *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu*, DİB Yayınları, Ankara 2013, C. 1, s. 631-643.

⁴⁶Müfid, Yüksel, *Kürdistan'da Değişim Süreci*, Sor Yayıncılık, Ankara 1993, s. 50-52.

Türkiye’deki Alevilik-Bektaşilik gibi dini yorumları nasıl değerlendiriyorsunuz?” şeklinde temel bir soru yöneltilmiştir. Mollalar ve hocalardan alınan cevaplardan, onların dinde çoğulculuk hakkındaki düşüncelerinin; “Ehl-i Sünnet düşüncesi çerçevesindeki farklı din yorumları İslam düşüncesi için bir zenginliktir”, “Ehl-i Sünnet dışındaki bazı din yorumları da İslam düşüncesine zenginlik katmıştır” ve “itikadi meselelerde değil ama ameli konulardaki farklı anlayışlar bir zenginliktir” şeklindeki üç tema etrafında şekillendiği anlaşılmaktadır.

Mollalar, dinin temel kaynaklarının büyük kısmının yoruma açık olması nedeniyle, dinde anlayış farklılıklarını tabii olarak görmektedirler. Onlara göre, özellikle ameli konularda farklı içtihatlarla ortaya çıkmış din yorumları İslam düşüncesini zenginleştirmiştir. Ancak mollaların büyük çoğunluğu bu zenginliği Ehl-i Sünnet düşüncesinin çerçevesi ile sınırlamaktadır. Bu anlayıştaki mollalara göre Ehl-i Sünnet düşüncesinin kapsamı dışında kalan din yorumları bid’at ve dini tahrif anlamına gelmektedir. Mollalardan biri bu konudaki düşüncelerini şöyle ifade etmektedir;

“... Zenginliği nerede sayıyoruz? Sevâd-ı A’zama uyan konular, Sevâd-ı A’zama uyan ibadetler kabul edilir, Sevâd-ı A’zama uymayan ibadetler, biz bunu kabul etmiyoruz. Yani kısaca şunu söyleyeyim. Akidede, Eş’ari ve Maturidi akidesi dışındaki akideler, -Selef-î Salihin de bunun içindedir- amelde de bu dört mezhep dışındaki diğer bütün mezhepleri biz ehl-i bid’at olarak kabul ediyoruz. Tabi ehl-i bid’atin aşamaları bir değildir. Bazı bid’atlar vardır insanı küfre götürüyor, bazı bid’atlar vardır insanı fiska götürüyor. Mesela Hz. Ayşe’ye iftira etmek. Bunu kim yaparsa Allah muhafaza onu küfre götürür... Mesela Hz. Ayşe’ye iftira etmekle Kur’an-ı Kerim mahlûktur demek arasında fark vardır, eşit değildir. Her ikisi de bid’attir fakat arasında fark vardır. Onun için biz zenginlik görmüyoruz hocam.”(B. Akat: 49)

Dinde çoğulculuğu Ehl-i Sünnet düşüncesi kapsamındaki farklı din anlayışları ile sınırlandıran bu mollalar, Türkiye’deki Alevi/Bektaşî din yorumlarını da bid’at türünden inanç ve düşünceler olarak değerlendirmektedirler. Bu düşüncedeki mollalar, medresedeki aşırı Sünnilik vurgusu bunun dışındaki inanç ve pratikleri sapıklıkla nitelendirmeleri⁴⁷ paralelinde Şîlik, Alevilik gibi din anlayışlarını Kur’an ve Sünnet çizgisinden uzaklaşmış heretik unsurlar olarak değerlendirmektedirler. Mollalardan S. Ergen (59)’in, -bir kısmını istisna etmekle birlikte- Alevi din anlayışlarına yönelik ifadeleri oldukça serttir. Ona göre;

“... Hz Ali’ye tabiyiz, onun yolunda gidiyoruz diyenler, Hz. Ali’nin yolundan asla gitmiyorlar. Yani özellikle Türkiye’dekiler için söylüyorum. Hz. Ali camiye gitti, gitti, gitti ta camide şehit olana kadar. E siz niye camilerden nefret ediyorsunuz? Rasulullah (sav), Hulefa-i Raşidin zamanında, nerede burada cami, burada cem evi? Şiddetle ben o cem evine karşıyım doğrusu. Eğer Müslümanlar, Müslümanların yeri camidir. Onlar da camiye gitsinler Hz. Ali gibi, şehid olana kadar ibadetlerini yapsınlar. Rasulullah’ın siretinde, Hulefa-i Raşidin, Hz Ali ve on iki imam dâhil, hangisi böyle karma, kadın erkek karışık, sazlı cazlı şekilde ibadet etti? Buna ibadet demek, tıpkı Rasulullah zamanında Kâbe etrafında bazıları, -diyorlar biz bu elbiselerle günah işlemişiz- çıplak olarak kadın erkek Kâbeyi tavaf ediyorlar. Bazıları ıslık çalarak tavaf ediyorlardı. Bazıları da alkış tutarak şey ediyorlardı. Yani onların o hareketi ile o zamanki müşriklerin o alkışları, o ıslıkları arasında zerre kadar fark yok. Bu ibadet değildir.

⁴⁷Büyükkara, a.g.e., s. 85.

Türkiye'deki çoğu Alevilerin -tamamı demiyorum- zaten İslam ile alakaları kalmamış. İşin doğrusu budur. Belki bazıları ifade edemiyor, etmiyor ama İslam'la alakalarının olmadığını biliyorum yani. Ben öyle görüyorum. Ama bazılarının da hakikaten belki yanlış şeyleri olabilir ama İslam'a bağlı olduklarını görüyoruz yani. Yani hepsi aynı değiller demek istiyorum."

Mollaların yaklaşık üçte biri, İslam dininde Kur'an ve Sünnete açıkça aykırı olmadıkları sürece içtihadı dayalı her türlü dini yorumunu kabul edilebilir olduğunu düşünmektedir. Bu yaklaşımı benimseyen mollalara göre Ğulat olarak adlandırılan aşırı grupların haricindeki; İmamiye, Caferiye veya Zeydiye gibi Şii İslam yorumları din dışı kabul edilmemelidir. Bu mollalar Türkiye'deki, Allah ve peygamber inancına sahip mutedil Alevi/Bektaşî din yorumlarını ise İslam'ın periferisinde duran ve çoğunlukla kültürel olarak üretilmiş farklı din anlayışları olarak değerlendirmektedirler.

Mollaların önemli bir kesimi İslam düşüncesindeki itikadi ve fikhî düşünce farklılıklarını ayrı kategorilerde değerlendirmektedir. Onlara göre İslam düşüncesinde gelişen fikhî yorumlar, zaman zaman çatışma nedeni olmuşlarsa da çoğunlukla Müslümanların pratiksel dini hayatını kolaylaştırmışlardır. Ancak itikadi konulardaki din yorumları tarihte ve günümüzde İslam toplumlarında derin ayrılıklara ve çatışmalara neden olmuş, bunun da Müslümanlara ağır maliyetleri olmuştur. Bir molla'nın ifadeleri ile;

"... Zenginlik diye, sonradan çaresizlikten dolayı zenginlik demişler. Bana öyle geliyor. Aslında tek olmuş olsaydı ideal olurdu... Ayrı ayrı görüşler beşerde saygı meydana getirmemiş, nefret ve rahatsızlığı getirmiş. Özellikle akidevi mezheplerde. İbadet mezheplerinde de birbirlerine hor bakmışlar, bakmamışlar değil... Ah keşke itikadi meselelerde de birbirlerine saygı gösterseydiler! Orada göstermiyorlar. Hak tektir, o yetmiş üç fırkadan da benimdir. Hiçbiri bu şansını diğerine vermiyor... Yav mübarek sen de delil getiriyorsun Kâdi da, Keşşaf da delil getiriyor. Nazzâm da delil getiriyor. Câhız da getiriyor, Ebu Haşim de getiriyor, Ebu Ali el-Cubbaî de getiriyor... Tamam, deki benimki daha doğrudur ama diğerine sen cehennemliksin deme! ... Şu anda gidin ilahiyatlarda Eş'ari, Maturidi dışındakileri kabul etmiyorlar... Vicdan nerede, insaf nerede!... Birbirine saygı gösterirlerse [farklı anlayışlar] zenginliktir... Birbirlerine saygı göstermedikleri zaman bu dezavantajdır. Keşke olmasaydı da birbirine de düşmemiş olsalardı. Demek ki saygı ile bu mevcut olan şeklin faydası var. Furuatlarda birbirlerine saygı göstermişlerse de usullerde itikadi meselelerde aman aman aman, tekfir, tekfir! ... (D. Kardeş: 61)

Hocaların, İslam'daki farklı dini anlayışlara yaklaşımları, mollalarınki ile büyük oranda yakınlık göstermektedir. Bu yakınlık düşüncelerin hem oransal dağılımında hem de söylemlerin içeriğinde görülmektedir. Örneğin Ehl-i Sünnetin din anlayışına vurgu ve bu anlayışın dışında kalan din yorumlarına yönelik yapılan kodlamalar ve takınılan tutumlarda bir örtüşme söz konusudur. Ayrıca hocalar da mollalarla benzer şekilde fikhî yorum farklılıklarının, İslam dininin farklı kültür ve coğrafyalarda rahatlıkla yaşanmasına katkı sağladığını, ancak itikadi düşüncedeki bölünmüşlüğü Müslümanlar arasında ayrılık ve çatışmalara neden olduğunu düşünmektedirler. Bu bağlamda hocaların da büyük çoğunluğu Türkiye'de mevcut Alevi/Bektaşî din yorumlarını, İslam düşüncesini zenginleştiren unsurlar olarak görmemektedirler.

Mollalar ve hocaların mutlak manada dinde çoğulculuk anlayışını benimsedikleri söylenemez. Hem molla hem de hocalar çoğulcu din yorumlarını çoğunlukla Ehl-i Sünnetteki fikhî yorum çeşitliliği ile sınırlandırmaktadırlar. İtikadi konularda ise

Eş'ari ve Maturidi din anlayışlarını teorik düzeyde meşru görmekle birlikte, bu anlayış farklılıklarının bile pratikte İslam ümmetine zarar verdiğini düşünmektedirler. Geniş anlamda dinde çoğulcu yorumları bir zenginlik olarak gören molla ve hoca ise oldukça azdır.

Özellikle mollaların dini olarak sosyalleştikleri çevrede Şafîlik merkezli mezhep taassubu yaygındır.⁴⁸ Bu taassubun gelişiminde, ezbere dayalı eğitimin, bilgiye mutlak gözü ile bakmayı netice veren öğretim metodu⁴⁹ ve çok sınırlı ve dar bir çevre ile etkileşim kurmaya imkân tanıyan medrese ortamının önemli etkisi vardır. Çoğulculuğun egemen olduğu kültürel ortamları deneyimleyen mollaların dinde çoğulculuk anlayışı diğerlerine göre farklılaşmaktadır. Örneğin, Avrupa ülkelerinde bir süre kalmış olanlar başta olmak üzere bazı mollaların, mezhepleri Ehl-i Sünnet ile sınırlamaması, tedvin edilmiş bütün mezhepleri hak olarak kabul etmesi bu bağlamda dikkat çekicidir.

Dinde çoğulcu anlayışlara yaklaşımlarına bakılırsa, mollaların mezhep taassubundan sıyrılarak çoğulcu, özgürlükçü ve kendisine benzemeyen ile yaşamayı içeren kentlilik kültürünü içselleştirdikleri söylenemez. Benzer bir yaklaşım biraz daha seyrelmiş olarak kent varoşlarında büyümüş hocalar için de söz konusudur. Yapılan araştırmalar, dinde çoğulculuk konusundaki daraltıcı yaklaşımların, bu araştırmanın evreni ile sınırlı olmadığı⁵⁰ ve Türkiye'de toplumun geniş kesimleri tarafından da paylaşıldığını göstermektedir.⁵¹

3. Dinlerarası Diyalog Anlayışı

Dini çoğulculuk tartışmalarının yoğunlaştığı alanlardan biri de dinlerarası diyalog⁵² konusudur. Küreselleşen dünyada toplumlar arasındaki ticari, siyasi, askeri, sportif ve kültürel münasebetlerin artması veya açlık, savaşlar, terör ve mültecilik gibi küresel çaplı sorunlara karşı işbirliği yapma zorunluluğu, farklı dinlerin mensuplarının birbirleri ile daha sıkı ilişki kurmalarını gerektirmiştir. Başka bir ifade ile insanlık artık birçok alanda birbirine bağımlı bir evrensellik içinde yaşamaktadır.⁵³ Bu durum özellikle çok kültürlü ve çok dinli ülkelerde ve coğrafyalarda barış içinde yaşayabilmek için, kültürler ve dinler arasında bilgi, duygu ve davranış düzeyinde diyalog kurulmasını bir ihtiyaç haline getirmiştir.⁵⁴

⁴⁸Yüksel, *a.g.e.*, s. 50-52.

⁴⁹Mehmet Şevki Aydın, *Açık Toplumda Din Eğitimi, Yeni Paradigma İhtiyacı*, Nobel Yayınları, Ankara 2011, s. IX, 167.

⁵⁰Bk. M. Cengiz Yıldız, 1999, *Din Görevlilerinin Sorunları ve Beklentileri Üzerine Bir Araştırma: Elazığ Uygulaması*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 1999, s. 360.

⁵¹Çarkoğlu - Toprak, *a.g.e.*, s. 120; Akşit ve diğ., *a.g.e.*, s. 348-353.

⁵²Beşeri bir ilişkiyi mümkün kılan bir teknik olarak diyalog; "farklı inançlara mensup insanların herhangi bir meselede birbirlerinin duygu ve düşüncelerini dinlemeleri, öğrenmeye çalışmaları, kendi fikirlerini zorla kabul ettirme gayretine girişmeden birbirini anlamak maksadıyla karşılıklı konuşmaları, böylece uzlaşıp beraberce yaşayabilmeleri ve hatta insanlığın ortak problemlerinde işbirliğine gidebilmeleri gibi gayelere mâuf faaliyetlerin bütünüdür." Bk. Ali Bulaç, *Din, Kent ve Cemaat*, Ufuk Kitap, İstanbul 2008, s. 238.

⁵³Roger Garaudy, *Entegrizm, Kültürel İntihar*, 6. bs., çev. Kamil Bilgin Çileçöp, Pınar Yayınları, İstanbul 2010, s. 151.

⁵⁴Ali Bardakoğlu, *21. Yüzyıl Türkiye'sinde Din ve Diyanet*, C. 1, DİB Yayınları, Ankara 2010, s. 347-351; Abdurrahman Küçük ve diğ., *Dinler Tarihi*, 4. bs., Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s. 606-608; Abdurrahman Küçük, "Dinlerarası Diyaloga Niçin İhtiyaç Vardır?", *Dini Araştırmalar*, C. 1, S. 1, s. 31-43.

Bu bağlamda, dinlerarası diyalog ve barış, dünya barışının da bir ön şartı olarak kabul edilmekte, dinlerarası diyalogun karşıtı olan entegrizm ise çağımızın en büyük tehlikesi olarak değerlendirilmektedir.⁵⁵

İslam dini, diğer inanç bağlılarına diyalog kapısını sürekli açık tutmuş⁵⁶ ve bu konuda bazı ahlaki ilkeler koymuştur.⁵⁷ İslam tarihinde Müslümanlar, özellikle Yahudi ve Hıristiyan din mensupları ile nitelikli diyalog örnekleri sunmuşlardır.⁵⁸ Ancak günümüzde Müslümanlar arasında, dinlerarasında diyaloga karşı; dinler arasındaki farkı ortadan kaldırıp dinleri tevhid edecek ve hatta yeni bir din teşekkülüne zemin hazırlayan bir teşebbüs,⁵⁹ medeniyetler çatışmasına bağlı olarak oluşturulmaya çalışılan sekülerizasyonun bir uzantısı,⁶⁰ kılık değiştirmiş bir misyonerlik biçimi⁶¹ veya Müslümanların zihinlerinde teşevvüş ve kaosa yol açmak suretiyle⁶² uzun vadede İslam'a ciddi zararlar vereceği gibi endişelerle bir muhalefet söz konusudur.⁶³

Araştırma kapsamında, dinlerarası diyalog konusundaki düşüncelerinin anlaşılması için mollalar ve hocalara, “*Dinlerarası diyalog hakkında neler düşünüyorsunuz? Farklı dinlerin mensuplarının birbirleri ile münasebetleri nasıl olmalıdır?*” şeklinde sorular sorulmuştur. Bu noktada dinlerarası diyalog ile din mensupları arasındaki diyalog veya işbirliği arasında ayırım yapılmıştır. Görüşmelerde alınan cevaplardan, mollaların büyük çoğunluğunun, -kendi anlamlandırdıkları biçimiyle- dinlerarası diyaloga karşı olumsuz bir tutum içinde oldukları, hocaların ise genel olarak dinlerarası diyaloga daha olumlu yaklaştıkları anlaşılmaktadır.

Mollaların tamamına yakını İslam'ın diğer dinler ile bir araya gelmesi anlamında bir dinlerarası diyalogun mümkün olamayacağını düşünmektedirler. Bu anlayıştaki mollalara göre dinlerarası diyalog İslam dinine zarar verir. Hıristiyanlar ve Yahudiler, dinlerarası diyalog adı altında Müslümanları dönüştürmek ve sömürmek istemektedirler. Öte yandan dinlerarası diyalogu kabul etmek, İslam'ı dinlerden bir din haline getirmek demektir. Oysa İslam mutlak hakikati temsil eder. Diyalog karşıtı mollalar, “*Sen onların milletlerine tabi olmadıkça ne Yahudiler, ne de Hıristiyanlar senden asla hoşnut olmayacaklar,*”⁶⁴ “*Allah katında din İslam'dır,*”⁶⁵ “*Ey iman edenler! Yahudileri ve hıristiyanları dost edinmeyin. Onlar birbirlerinin dostudurlar. Sizden kim onları dost edinirse,*

⁵⁵Garaudy, *a.g.e.*, s. 8.

⁵⁶Şinasi Gündüz, “Misyonerlik, İslam ve Dinsel İfade Özgürlüğü”, *Tezkire*, Yıl: 11, S. 24, s. 48-58.

⁵⁷Bk. Kur'an, 16/Nahl: 125-126; 3/Âl-i İmran: 64; 49/Hucûrat: 13; 29/Ankebut: 46.

⁵⁸İsmail R. Farukî, “Önsöz”, *İbrahimî Dinlerin Diyalogu*, çev. Mesut Karaşahan, Pınar Yayınları, İstanbul 1993, s. 9.

⁵⁹Bulaç, *a.g.e.*, s. 226.

⁶⁰Ruhi Abat, “Dinler Arası Diyalog Söyleminin Tartışma Noktaları”, *EKEV AKADEMİ DERGİSİ*, C. 1, S. 2, s. 17-21.

⁶¹Jussi Aro, “Geçmişte ve Günümüzde Dinlerarası Diyalog”, çev. Ahmet Güç, *UÜİFD*, C. 5, S. 5, s. 275-286; Ömer Faruk Harman, “Dinlerarası Diyalog Çalışmaları ve Misyonerlik Faaliyetleri”, *Üçüncü 1000'e Girerken İslam*, TDV Yayınları, Ankara 2005, s. 285-290.

⁶²Lütfi Özşahin, *Kaosun Jeopolitiği ve Dinler Arası Diyalog, Anti Emperyalist Bir Manifesto Denemesi*, Rağbet Yayınları İstanbul 2005, s. 199-200.

⁶³Waardenburg, *a.g.e.*, s. 222.

⁶⁴2/Bakara: 120.

⁶⁵3/Âl-i İmran: 19.

şüphesiz o onlardan olur. Şüphesiz Allah, zâlim kavmi doğru yola iletmez”⁶⁶ gibi Kur’an ayetlerinin, Müslümanların diğer dinler ile diyalog kurmasını yasakladığını iddia etmektedirler.

Dinlerarası diyalog karşıtı mollalar, Müslümanların gayr-ı Müslimler ile ilişkilerinin zimmilik hukuku çerçevesinde olması gerektiğini düşünmektedirler. Onlara göre dinlerarası diyalog çabaları Hıristiyanların Müslümanlara karşı geliştirdikleri yeni bir yozlaştırma ve yok etme taktiğidir. Bir molla bu bağlamdaki düşüncelerini şöyle ifade etmektedir;

“Hocam, “inne’d-dine indallahi’l-İslam.” Yani İslam’ın dışında Allah insandan hiçbir şey kabul etmez. Erê kurban? Esas bunu yapanlar, bu fikrin mimarları, Müslüman olmayanlardır ki İslam’ı yozlaştırmak için, İslam’ı asıl mecrasından çıkarmak için... Esasen diyalog zaten yerinde değildir. Elimde diyalogla ilgili yaz[ıl]an kitaplar var. İnceledim bir kısmını... Hâkimiyet İslam’da olduğu sürece, diğer din mensupları ile elbette anlaşmalar da yapabilir, [Müslümanlar] onları İslam diyarında da barındırabilir. İslam’ın aleyhine faaliyet yapmamaları suretiyle... Hocam diyalog asla olamaz. Bir grup kalkıp da İslam adına onlarla şey etmesi asla caiz değildir. Günah işlemektir... Onlara yaşama hakkı verilir ama İslam’a zarar vermedikleri sürece... Karadavi bahsediyor, diyor Katar’a geldiler, burada bir toplantı yapacağız [dediler]. O zaman bize şey [söz] hakkı var[mı]? Yok dediler biz sadece sunacağız dediler. Bu defa Karadavi zaten kabul etmiyor, katılmıyor ve karşı beyanatlarda bulunuyor. Bunlar kendi pisliklerini bize kabul ettirmeye çalışıyorlar. Âlimleri aracılığıyla bize kabul ettirmeye çalışıyorlar. Yanlış, haram olduğunu ifade ediyor Karadavi.” (S. Ergen: 59)

Mollalardan bazıları ise İslam dininin daha iyi tanınması ve özellikle Ehl-i Kitap ile huzur içinde bir arada yaşayabilmek için, ancak İslam’dan taviz vermemek kaydıyla diğer dinlerle diyalog kurulabileceğine inanmaktadır. Ancak bu mollaların da, dinlerarası diyalog sürecinde Müslümanların baskı ve dayatmaya maruz kalabilecekleri veya diğer dinlerin de İslam gibi hakikatmiş gibi anlaşılacağı türünden bazı kaygılar taşıdıkları anlaşılmaktadır. Görüşülen mollalardan Ş. Aslanlı (55) dinlerarası diyalogun gerekliliği ve diyalog süreci hakkındaki kaygılarını şu sözleri ile ifade etmektedir;

“İslam dini semavi dinlerin hiç birine ve o dinlerin mensuplarına kapıyı kapatmamıştır. Kapıyı ardına kadar açık bırakmıştır. Dolayısıyla İslam dini ve Yahudi dini, İslam dini ve Hıristiyanlık dini, İslam dini ve Zeburi dini daima diyalog içerisinde olmalı ve sürekli görüşmelidirler. Çünkü temelleri birdir yani. Bu diyalog şarttır. Bu diyalog olmadığından dolayıdır ki biz İslam’ı Yahudilere kabul ettiremiyoruz. Bu diyalog olmayışından dolayı Hıristiyanlığa kabul ettiremiyoruz... Eğer dinler arasında bir diyalog olsaydı ve din mensupları arasında bir diyalog olsaydı, elbette ki Avrupa’nın hali belki başka bir şekilde olurdu. Ama bir şart ile. Eğer diyalog adı altında Yahudiler bizi kullanmıyorlarsa. Diyalog adı altında Hıristiyanlar eğer Müslümanları kendilerine köleleştirmiyorlarsa. Onları aldatmıyorlarsa. O zaman biz dinler arası diyalogu, şahıslar arası diyalogu çok takdir ederiz yani... Ama bir şart ile; eğer dünya onların elinde olduğu için, teknoloji onların elinde olduğu için, para onların elinde olduğu için, hakimiyet onların elinde olduğu için bu imkanları ile Müslümanları kullanmıyorlarsa, Müslümanları kendilerine mahkum etmiyorlarsa, Müslümanlara tuzak kurup da Müslümanların ayaklarını kaydırmıyorlarsa, bence diyalog şarttır. İşte ben ondan korkuyorum, bu şart

⁶⁶ 5/Maide: 51.

acaba yerinde midir, yerinde değil midir? Eğer yerinde değilse diyalog olmaması lazım yani. Bari biz kendimizi kaybetmeyelim yani. Bari onların tuzağına girip ayağımızı kaydırtmayalım yani. Bu şart çerçevesinde ben dinler arası diyalogu takdir ederim.”

Mollalardaki dinlerarası diyaloga bu genel olumsuz tutuma karşın, hocalarda çoğunlukla dinlerarası diyaloga yönelik -bazı sınırlamalarla birlikte- olumlu bir tutum söz konusudur. Hocalar, hakikat boyutunda, İslam dininin diğer dinlerle eşit görülmediği ve diyalog sürecinin Müslümanlar aleyhine manipüle edilmediği şartlarda dinlerarası diyalogun mümkün ve gerekli olduğunu düşünmektedirler. Hocalara göre, farklı dinlerin bir arada barış içinde yaşayabilmeleri, İslam dinine önyargılardan uzak ve asli hüviyeti ile temsil ve tebliğ imkânının sağlanması, küresel boyutta yaşanan çevresel ve insani sorunlarla mücadele etmede işbirliğinin zorunlu olması gibi nedenlerle günümüzde dinlerarası diyalog bir ihtiyaç haline gelmiştir.

Hocalar arasında dinlerarası diyaloga olumsuz yaklaşanların ileri sürdükleri gerekçeler homojen değildir. Örneğin bu anlayıştaki hocalardan bir kısmı diyalog sürecinin İslam dinine ve Müslümanlara zarar vereceğini düşünmektedirler. Öte yandan kimliklerini daha çok etnisite üzerinden tanımlayan iki hocadan biri, dinlerarası diyalogun, din adamlarının kendi statükolarını küresel boyutta derinleştirme çabasının bir ürünü olduğunu iddia ederken, diğeri ise her bir dinin kendi dogmalarının, dinlerarası diyaloga imkân vermediği düşüncesindedir.

Dinlerarasında değil ama din mensupları arasında diyalog konusunda molla ve hocalar arasında görüş birliği vardır. Hem molla hem de hocalar savaşlar, kıtlık, mültecilik sorunları, ahlaki yozlaşma, bulaşıcı hastalıklar ve yoksullukla mücadele gibi konularda bütün dinlerin müntesipleri arasında diyalog ve işbirliği yapılabileceğini düşünmektedirler.

Dinlerarası diyalog konusunda mollalar ile hocalar arasında ilk bakışta bir görüş ayrılığı olduğu görülmektedir. Ancak konuya biraz daha yakından bakıldığında bu görüş ayrılığının diyaloga yüklenen anlamdan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Örneğin mollalar dinlerarası diyalogu, dinlerin hakikat boyutunda birbirine yakınlaştırma çabası olarak görürken, hocalar ise dinlerarası diyalogu daha çok din mensuplarının birbirini tanıma ve birlikte yaşamının yollarını arama şeklinde anlamaktadırlar. Bu bakımdan mollaların, farklı dinlerin mensupları arasında işbirliği ve dayanışmaya olumlu yaklaşımları, onların da klasik anlamda dinlerarası diyalog konusunda katı bir olumsuz tutum içinde olmadıklarını göstermektedir.

4. Misyonerlik Faaliyetlerine Yönelik Anlayışlar

Evrensel mesajlar içeren her inanç sistemi, öğretileri arasında, temsil ettiği mesajın öteki insanlara iletilmesine yer verir ve çoğunlukla bunu din mensuplarına bir görev olarak yükler.⁶⁷ Misyonerlik, herhangi bir din mensubunun, kendi inancını başkalarına tebliğ gayretini ifade diyor ve bu anlamda evrensel dinlerin bir vasfı olarak görülüyorsa da bu kavram daha çok Hıristiyanlığın yayılcı faaliyetini ifade etmektedir.⁶⁸

⁶⁷Şinasi Gündüz, “Misyonerlik, İslam ve Dinsel İfade Özgürlüğü”, *Tezkire*, Yıl: 11, S. 24, s. 48-58

⁶⁸Harman, a.g.m., s. 285-290; Şinasi Gündüz, *Misyonerlik*, TDV Yayınları, Ankara 2007, s. 16.

Bütün dünyada olduğu gibi Diyarbakır ve çevresinde de misyonerlik faaliyetlerinin kökleri çok eskilere dayanmaktadır. Bununla birlikte, Diyarbakır'ın da içinde yer aldığı bölgede misyonerlik faaliyetlerinde 1980'li yıllardan itibaren artış görülmüştür. Diyarbakır'da toplumun dini gelenekler ve aidiyetler açısından güçlü bir tarihi alt yapıya ve aktarım geleneğine sahip olması, ayrıca yakın zamana kadar medreselerin toplumun dini ve sosyal hayatı üzerindeki düzen sağlayıcı etkisi, bölgede misyonerlik faaliyetlerinin etkisini sınırlamıştır.⁶⁹ Ancak son yıllarda yoğun göç ve aşırı politize olma sonucu toplumun dini ve sosyal aidiyet şemalarında dönüşümler meydana gelmiştir. 1990'lı yıllarda yaşanan dinsel içerikli şiddet olayları ve 28 Şubat darbe süreci özellikle genç nüfusun dini eğitim ve sosyalleşme ortamlarından uzak kalmasına ve dolayısıyla olası misyonerlik propagandalarına daha açık hale gelmesine neden olmuştur.

Diyarbakır'da, Protestanların misyonerlik faaliyetlerine başlaması ile Katolik Kilisesi'nin bu alandaki etkinliği giderek zayıflamıştır.⁷⁰ Diyarbakır'da Türkmen Alevilerin hem en önemli aktörleri hem de temel hedef kitlesini oluşturduğu misyonerlik faaliyetleri çoğunlukla, Evanjelik Protestanların kurduğu Diyarbakır Kilisesi ve Diyarbakır Protestan Kilisesi Derneği merkezli olarak yürütülmektedir. Türkmen Aleviler, öteden beri Diyarbakır'daki misyoner faaliyetlerinin en fazla karşılık bulduğu dini ve etnik grup olmuşlardır. Bir taraftan Sünnî kaynaklı dini dışlanmışlık olgusu, güçlü bir dünya tarafından sahiplenilme⁷¹ ve aidiyet sorununa köklü bir çözüm bulma ihtiyacı, diğer taraftan kutsal ihtiyacının giderilmesine yönelik arayış ve Hristiyanlık ile Alevilik inançları arasında kurulan benzerlik, Alevilerin Protestan misyonerliğine olumlu cevap vermelerinin temel nedenleri olarak gösterilmektedir.⁷²

Bu araştırmada misyonerlik faaliyetleri hakkındaki düşüncelerinin anlaşılması için hocalar ve mollalara; "*Misyonerlik faaliyetleri hakkındaki fikriniz nedir? Her din mensubu, kendi dinini rahatlıkla başkalarına anlatabilmeli midir?*" şeklinde sorular yöneltilmiştir. Alınan cevaplardan mollaların çoğunluğunun, misyonerlik faaliyetlerinin yasaklanmasından, hocaların ise çoğunlukla her din mensubunun kendi dinini yayma hakkına sahip olması gerektiğinden yana oldukları anlaşılmaktadır.

Misyonerlik faaliyetlerine karşı olan mollalar bu düşüncelerine temel dayanak olarak İslam dininin hak, diğer dinlerin ise batıl oluşunu göstermektedirler. Onlara göre İslam dışındaki dinler hakikati temsil etmedikleri için insanlara anlatılmaları doğru değildir. Bu bağlamda misyonerlik faaliyetleri Müslümanlar açısından bir ifsat ve fitne nedeni olduğundan bu tür faaliyetlerle mücadele etmek fert olarak her bir Müslümanın vazifesi olmalı, devlet de bu tür faaliyetleri yasaklamalıdır. Mollalardan S. Artaş (35) bu minvaldeki düşüncelerini şöyle dile getirmektedir;

⁶⁹Talip Atalay, "Diyarbakır ve Mardin'de Misyonerlik Faaliyetleri", *Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik*, (b.y.,2005), Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, s. 141-150.

⁷⁰Resul Çatalbaş, "Diyarbakır'da Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29, s. 109-132.

⁷¹Dışlanmışlık ve güvensizlik durumlarında din değiştirmeler çoğunlukla güçlü dinin lehine işler. Bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Türkiye Sosyal Tarihinde İslam'ın Macerası*, 2. bs., İstanbul 2010, Timaş Yayınları., s. 155.

⁷²Atalay, a.g.m., s. 141-150.

“[Devlet misyonerlik faaliyetlerini] tabi ki yasaklamalı. Hiç sokmaması lazım yani. Bizim şahsi fikrimiz değil, dinimizin icabı olarak... İnandığımız din, “İslamu ya’lu ve la yu’la aleyh.” İslam her zaman üstündür. Hatta bir zimmî[nin] de, binası Müslümanın binasından yüksek olmayacak, Müslüman mersedese biniyorsa o mersedese binemez... İslamiyet öyle gerektiriyor... Dolayısıyla İslamiyet her yere gidip tebliğini yapabilir, sonuçta hak dindir. Onları kurtarmak babından. Ama onların gelip meşru olmayan veyahut muharref olan bir dini yani dinsizliği Müslümanlar arasında yayması zaten caiz değil. Bunun din tarafından da insanlar tarafından da engellenmesi lazımdır.”

Bazı mollalar ise misyonerlik faaliyetlerini gayri müslim toplumlarla müteakabiliyet esasına göre değerlendirilmesi gerektiğine inanmaktadırlar. Bu mollalara göre İslam, diğer din mensuplarının, kendi inançlarını insanlara anlatmasını/aktarmasını yasaklamamıştır. Dolayısıyla, istismar edilmediği müddetçe, misyonerlik faaliyetleri yasaklanmamalıdır.

Hocaların büyük çoğunluğu ise misyonerlik faaliyetlerinin yasaklanmasının sağlıklı sonuçlar doğurmayacağını düşünmektedir. Onlara göre misyonerlik faaliyetlerinin yasaklanmasındansa, toplumun İslam dini hakkında bilinçlendirilmesi daha uygundur. Ayrıca akla ve bilimsel gerçeklere daha uygun olduğundan, dinlerin kendilerini sunacakları pazarda İslam dini daha çok rağbet göreceğinden, açıkça bir istismar söz konusu olmadığı sürece misyonerlik faaliyetlerinin yasaklanmasına da gerek yoktur. Müslümanların bu konuda kendilerine hak olarak gördükleri şeyi başkalarına da hak olarak tanımaları gerekir. Bir hocanın ifadeleri ile;

“Kesinlikle [dinlerini] rahat bir şekilde yaymalılar. Çünkü biz de yapıyoruz. Bugün Diyanet İşleri Başkanlığı [görevlisi]olarak yurt dışına binlerce imam gidiyor. Biz de bir nevi misyoneriz yani. Bizim yaptığımız şeyi başkalarına yapmayın dememiz İslam dinine sığmaz yani... İyi olan kazansın.” (E. Köprülü: 28)

Mollalar ile hocaların misyonerlik faaliyetlerine yaklaşımlarında belirgin farklar ortaya çıkmaktadır. Mollalar, İslam dininin tek başına hakikati mutlak olarak içerdiği, dolayısıyla diğer dinlerin, insanlığı yoldan çıkararak sapkın inançlar olduğu gerekçesi ile misyonerlik faaliyetlerini kesin yargılarla reddederken, hocalar bu konuda dinlerde hakikat problemini söz konusu etmeden daha demokratik bir tutumla, İslam dışındaki dinlerin de kendilerini insanlara sunma hakkına sahip olduklarını düşünmektedirler. Başka bir ifade ile misyonerlik faaliyetleri konusunda mollalar hakikat tekelciliği anlamında modern, hocalar ise dinler pazarında her inancı arza açmakla postmodern bir anlayışa yaklaşmaktadırlar. Diğer dinlere ilişkin tutum bağlamında mollalarda genel olarak dışlayıcı bir eğilim görülürken, hocalarda ise nispeten çoğulcu bir yaklaşım söz konusu olmaktadır. Bu anlayışların gelişmesinde mollalar ve hocaların dini sosyalleşmelerinin gerçekleştiği çevrelerin etkisi olmuştur. Bu bağlamda, mollaların farklılıklara mesafeli duruşunda, monolitik bir din anlayışının egemen olduğu medrese eğitiminin ve geleneksel toplum yapısının etkili olduğu söylenebilir. Hocaların nispeten açık ve kültürel çeşitliliklere yer veren kalabalık şehir hayatı ve üniversite ortamlarında yetişmiş olmalarının, onlarda dini çeşitlilik konusunda mollalara göre nisbeten daha demokratik tutumlar geliştirmiş olduğu düşünülebilir.

SONUÇ

Medrese kökenli mollalar ile ilahiyat mezunu imamların dini ve dinde çoğulculuk anlayışlarını konu alan bu araştırmanın ulaştığı temel sonuçlardan biri, hem dini hem de dinde çoğulculuk konusunda, her iki grubun da “dışlayıcı” bir anlayışı yaygın olarak benimsediği olgusunun tesbiti olmuştur. Mollalar, dini çoğulculuk konusunda, Kur’an’ın “öteki” hakkındaki değersel ve durumsal ifadelerine seçmeci bir okuma ile yaklaşmaktadırlar ve bu bağlamda, gelenekselci ekolün *ezeli hikmet* veya çoğulcu din anlayışının, *dinlerin aşkın birliği* düşüncelerini sert bir tutumla reddetmektedirler. Benzer bir yaklaşım, biraz daha ılımlı bir söylem içinde hocalar tarafından da savunulmaktadır.

İslam dini bünyesinde yer alan ve dinin temel kaynaklarının farklı yorumlanması ile ortaya çıkan çoğul dini anlayışlara yaklaşım konusunda da, mollalar ve hocalarda, çoğulcu bir tutumun varlığından söz edilemez. Hem mollalar hem de hocalar çoğulcu din yorumlarını genellikle Ehl-i Sünnetteki, fikhî yorum çeşitliliği ile -dinin pratik uygulamalarında kolaylık sağladığı gerekçesiyle ve pragmatik bir saikle- sınırlandırmakta, itikadi konularda ise Eş’ari ve Maturidi din anlayışlarını teorik düzeyde meşru görmekle birlikte, bu anlayış farklılıklarının bile pratikte İslam ümmetine zarar verdiğini düşünmektedirler. Şu halde mollalar ve hocalar arasında, geniş anlamda dinde çoğulcu yorumları bir zenginlik olarak gören düşüncelerin oldukça az taraftar bulduğu anlaşılmaktadır. Dini ve dinde çoğulculuk konusunda hocaların, mollalar ile benzer anlayışları paylaşımlarında, ilahiyat fakültesinin, dini kültür üretme ve dini değişim konusunda henüz bir geleneğinin oluşmamış olması ve genel olarak üniversitenin, öğretim süreçlerinde öğrencide bir zihniyet dönüşümünü sağlayamamasının etkili olduğu düşünülebilir.

Mollalar açısından dinlerarası diyalog daha çok, İslam’ın hakikati temsil eden yegâne din olduğu inancının terk edilmesi ve Müslümanlara kurulan bir tuzak olarak anlaşılma ve reddedilmektedir. Hocalar da ise söz konusu diyalog daha ziyade din mensupları arasında gerçekleşen bir ilişki olarak görülmekte ve daha olumlu karşılanmaktadır. Öte yandan dinin toplumsal değişimi kontrol kabiliyetini yitirmesi ve savaşlar, göç ve mülteciler sorunu, ekolojik problemler, bulaşıcı hastalıklar, ahlaki yozlaşma, toplumsal adaletsizlik ve hukuksuzluk gibi küresel sorunlar karşısında din mensuplarının çeşitli düzeylerde işbirliği yapmalarını zorunlu kılmaktadır. Bu gerçeklik, mollalar ve hocaların düşüncesinde, dinler değil ama din mensupları arasında diyalog ve işbirliği yapılabilmesinin meşruiyetinin dini temelini oluşturmaktadır.

Mollaların çoğulculuk anlayışında misyonerlik faaliyetleri, Müslümanların kendileri dışındaki unsurlara her açıdan mutlak egemen oldukları tarihsel süreçte gelişen özgüvenle şekillenmiş ve ‘öteki’ni aşağı gören bir bakışla oluşmuş geleneksel medrese kültürü ile paralel biçimde kesin yargılarla reddedilmektedir. Hocalarda ise, İslam dininin diğerleri ile karşılaştığında, üstünlüğünün kolaylıkla anlaşılacağı güçlü doktriner yapısına olan inancın sağladığı güvenin yanında, üniversitenin ve modern kentsel yaşamın çoğul düşünsel atmosferinin etkisi ile misyonerlik faaliyetlerine daha toleranslı yaklaşmaktadır.

Önümüzdeki süreçte, modernleşme, küreselleşme ve evrensel demokratik değerlerin gittikçe daha fazla benimsenmesi ile birlikte mollalar ve hocaların dini ve dinde çoğulculuk anlayışında tolerans lehine bir dönüşümün gerçekleşeceği beklenebilir. Ancak küresel egemen siyasal ve ekonomik güç merkezlerinin yeni

bir egemenlik projesi olarak tetikleyebilecekleri kültürler veya medeniyetler arası çatışmalar söz konusu çoğulculuk anlayışlarını da geriye sarabilir.

KAYNAKÇA

ABAT, Ruhi, “Dinler Arası Diyalog Söyleminin Tartışma Noktaları”, EKEV AKADEMİ DERGİSİ, 1998, C. 1, S. 2, s. 17-21.

AK, Mehmet Akif, “Bir Modernleşme Projesi Olarak ‘İslamcılık’, Gelenek ve Modernlik Arasında İslamcılık, Umran, İstanbul 2013, s. 173-187.

AKŞİT, Bahattin ve diğ., Türkiye’de Dindarlık, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

ARICAN, Kazım, “Felsefi ve Teolojik Bir Problem Olarak Dini Çeşitlilik”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XV, S. 1, s.71-98.

ARO, Jussi, “Geçmişte ve Günümüzde Dinlerarası Diyalog”, çev. Ahmet Güç, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 5, S. 5, s. 275-286.

ASLAN, Adnan, “Medeniyetler İttifakına Uzanan Yol: Geleneksel Ekol ve Dini Çoğulculuk”, Modernizm ve Gelenekselcilik Arasında Din, Ed. Şamil Öcal-Cevat Özyurt, Hece Yayınları, Ankara 2013, s. 153-172.

ATALAY, Talip, “Diyarbakır ve Mardin’de Misyonerlik Faaliyetleri”, Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye’de Misyonerlik, (b.y.), Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2005, s. 141-150.

ATAY, Tayfun, Din Hayattan Çıkar, 2. bs, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

AYDIN, Mahmut, “Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk”, Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005, s. 15-49.

AYDIN, Mehmet S., “İslami Rasyonellik Üzerine Bazı Düşünceler”, Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı 2, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1997, s. 108-115.

AYDIN, Mehmet Şevki, Açık Toplumda Din Eğitimi, Yeni Paradigma İhtiyacı, Nobel Yayınları, Ankara 2011.

BAİNBRIDGE, William Sims, “Ateizm”, Din Sosyolojisi: Yaşadığımız Dünya, çev. Ömer Bozkurt, İmge Yayınevi, Ankara 2012, s. 35-60.

BARDAKOĞLU, Ali, 21. Yüzyıl Türkiye’sinde Din ve Diyanet, C. 1, DİB Yayınları, Ankara 2010.

BERGER, Peter L., “Dini ve Toplumsal Kurumların Değişimi”, Din ve Modernlik, Toplum Bilim Yazıları I, Der: Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s. 121-174.

BİLGİN, Vejdi, İbadet, Şekilsel, Sembolik ve Toplumsal, Emin Yayınları, Bursa 2011.

BOUMA, Gary D., - LING, Rod, “Dini Çeşitlilik”, çev. Esra Ay, Din Sosyolojisi -Yaşadığımız Dünya-, Der. Peter B. Clarke, çeviri ed: İhsan Çapçioğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2012, s. 317-339.

BULAÇ, Ali, Din, Kent ve Cemaat, Ufuk Kitap, İstanbul 2008.

BÜYÜKKARA, Mehmet Ali, Çağdaş İslami Akımlar, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.

- CHARNEY, Jean-Paul, İslam Kültürü ve Toplumsal Ekonomik Değişim, çev. Adnan Bülent Baloğlu, Osman Bilen, TDV Yayınları, Ankara 1997.
- ÇAHA, Ömer, “Türkiye’nin Siyasi Modernleşmesi”, Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye, Ensar Neşriyat, İstanbul 2001, s. 265-294.
- ÇARKOĞLU, Ali - Kalaycıoğlu, Ersin, Türkiye’de Dindarlık: Uluslararası Bir Karşılaştırma, International Social Survey Program Raporu. <http://ipc.sabanciuniv.edu/wp-content/uploads/2013/01/Rapor-Kamu-dindarl%C4%B1k-1.pdf> s.42 (Erişim: 03.10.2018).
- ÇARKOĞLU, Ali - TOPRAK, Binnaz, Türkiye’de Din Toplum ve Siyaset, Tesev Yayınları, İstanbul 2000.
- ÇATALBAŞ, Resul, “Diyarbakır’da Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 29, s. 109-132.
- DALKILIÇ, Mehmet, “Medreselerin Ortaya Çıkmasına Zemin Hazırlayan Tarihsel Süreç”, Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, C. 1, M. Ş. Ü. Yayınları, Muş 2013, s. 233-246.
- EVKURAN, Mehmet, “Siyasal Kültürümüzün Teolojik Kökenleri ve İktidar Tahayyülü”, İslamiyat, C. 8, S. 3, s. 27-50.
- FARUKÎ, İsmail R., “Önsöz”, İbrahimî Dinlerin Diyalogu, çev. Mesut Karaşahan, Pınar Yayınları, İstanbul 1993, s. 9.
- FAZLURRAHMAN, Ana Konularıyla Kur’an, 9. bs., çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2007.
- GARAUDY, Roger, Entegrizm, Kültürel İntihar, 6. bs., çev. Kamil Bilgin Çileçöp, Pınar Yayınları, İstanbul 2010.
- GLESNE, Corrine, Nitel Araştırmaya Giriş, Çeviri editörü: Ali Ersoy, Pelin Yalçınoğlu, Anı Yayıncılık, Ankara 2012.
- GÖZÜTOK, Şakir, “Medreselerin Ortaya Çıkışı ve İlk Medreseler”, Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, M. Ş. Ü. Yayınları, Muş 2013, s. 199-216.
- GÜLER, İlhami, ‘din’e Yeni Yaklaşımlar, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011.
- GÜNDÜZ, Şinasi, “Misyonerlik, İslam ve Dinsel İfade Özgürlüğü”, Tezkire, Yıl: 11, S. 24, s. 48-58.
- GÜNDÜZ, Şinasi, Misyonerlik, TDV Yayınları, Ankara 2007.
- HARMAN, Ömer Faruk, “Dinlerarası Diyalog Çalışmaları ve Misyonerlik Faaliyetleri”, Üçüncü 1000’e Girerken İslam, TDV Yayınları, Ankara 2005, s. 285-290.
- İZMiRLi, İsmail Hakkı, İslam Felsefesi Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
- KARAÇAM, Taner, “İslam ve Tolerans”, I. İslam Düşüncesi Sempozyumu, Beyan Yayınları, İstanbul 1995, s. 239-291.
- KARADAŞ, Cağfer, “Nizamiye Medreseleri ve Gazzâli”, Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, M. Ş. Ü. Yayınları, Muş 2013, C. 1, s. 545-555.

KAYA, Mahmut, “Osmanlı Medreselerinde Felsefe-Kelam Münasebetleri”, İslam Düşüncesinde Yeni Arayışlar II, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002, s. 160-172.

Kılıç, Recep, “Küreselleşmenin Değer Boyutu Üzerine”, Dini Araştırmalar, C. 6, S. 17, s. 11-22.

KILIÇ, Recep, “Dinî Çoğulculuk mu? Dinde Çoğulculuk mu?”, Dini Araştırmalar, C. 7, S. 19, s. 13-17.

KILIÇ, Recep, “Küreselleşme ve Din Üzerine”, Din-Kültür ve Çağdaşlık, TDV Yayınları, Ankara 2007, s. 53-62.

KOCA, Ferhat, “Türkiye’nin Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde İslam Hukukunda Zihniyet Değişimi ve Yeni Perspektifler”, Türkiye’nin Avrupa Birliğine Girişinin Din Boyutu Sempozyumu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 179-197.

KOÇOĞLU, Kıyasettin, “Mezhepsel Çoğulculuğu Yaşadığı Ortamlarda Dini Hayatta Karşılaşılan Problemler ve Vaizlik -İğdir Örneği-”, Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu, DİB Yayınları, Ankara 2013, C. 1, s. 631-643.

KÖYLÜ, Mustafa, “Dini Çoğulculuk ve Din Eğitimi”, Din Eğitiminde Çağdaş Konular, Ed. Mustafa Köylü, 2. bs., Dem Yayınları, İstanbul 2014.

KURT, Abdurrahman, Din Sosyolojisi, 2. bs., Sentez Yayınları, İstanbul 2012,

KÜÇÜK, Abdurrahman ve diğ., Dinler Tarihi, 4. bs., Berikan Yayınevi, Ankara 2014.

KÜÇÜK, Abdurrahman, “Dinlerarası Diyaloga Niçin İhtiyaç Vardır?”, Dini Araştırmalar, C. 1, S. 1, s. 31-43.

KÜMBETOĞLU, Belkıs, Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma, 3. bs., Bağlam Yayınları İstanbul 2012.

LEAMAN, Oliver, “Ezeli Felsefe ve Problemleri”, çev. Şamil Öcal, Modernizm ve Gelenekselcilik Arasında Din, Ed. Şamil Öcal-Cevat Özyurt, Hece Yayınları, Ankara 2013, s. 51-63.

MAYRING Philipp, Nitel Sosyal Araştırmaya Giriş, Çev: Adnan Gümüş, M. Sezai Durgun, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2011.

NASR, Seyyid Hüseyin, Bir Kutsal Bilim İhtiyacı, çev. Şahabettin Yalçın, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

OCAK, Ahmet Yaşar, Türkiye Sosyal Tarihinde İslam’ın Macerası, 2. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

ÖZŞAHİN, Lütfi, Kaosun Jeopolitiği ve Dinler Arası Diyalog, Anti Emperyalist Bir Manifesto Denemesi, Rağbet Yayınları, İstanbul 2005.

ÖZTÜRK, Mustafa, Kur’an’ı Kendi Tarihinde Okumak – Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları, 2. bs., Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2007.

ÖZTÜRK, Veli, “Kur’an ve Dini Çoğulculuk Üzerine Bazı Düşünceler”, Din-Kültür ve Çağdaşlık, TDV Yayınları, Ankara 2007, s. 212-226.

ROBERTSON, Roland, “Küreselleşme, Teokratikleşme ve Siyasallaşmış Sivil Din”, Din Sosyolojisi: Yaşadığımız Dünya, çev. Yakup Coştu, İmge Yayınevi, Ankara 2012, s. 233-273.

SİDDİKÎ, Mazharuddin, İslam Dünyasında Modernist Düşünce, çev. Murat Fırat, Göksel Korkmaz, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990.

SİRİM, Veli, “Selçuklular ve Osmanlı Döneminde Medreselerin Mali Kaynakları”, Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, C. 1, M. Ş. Ü. Yayınları, Muş 2013, s. 557-572.

ŞİMŞEK, M. Sait, Kur’an’ın Ana Konuları, Beyan Yayınları, İstanbul 1999.

TATLILIOĞLU, Ahmet, “Mezhepsel Çoğulculuk ve Temelleri”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 15, S. 1, s. 71-97.

WAARDENBURG, Jacques, “Ortaçağ Dönemi”, Müslümanların Diğer Dinlere Bakışları, çev. Fuat Aydın, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, s. 57-162.

YILDIRIM, Ali, ŞİMŞEK Hasan, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, 8. bs., Seçkin Yayınları, Ankara 2011.

YILDIRIM, Ercan, “Paradigmayı Yenilemek, Değiştirmek ve Terk Etmek Sürecinde İslamcılığın Modernliği”, Gelenek ve Modernlik Arasında İslamcılık, Umran Yayınları, İstanbul 2013, s. 143-171.

YILDIZ, M. Cengiz, Din Görevlilerinin Sorunları ve Beklentileri Üzerine Bir Araştırma: Elazığ Uygulaması, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

YÜKSEL, Müfid, Kürdistan’da Değişim Süreci, Sor Yayıncılık, Ankara 1993.

ZEYDAN, Abdulkerim, İslam Hukukunda Ferd ve Cemiyet - İslam Anayasa Hukuku -, Çev. Aksoy Öncel, Nizam Yayınevi, İstanbul (t.y.).